

ДЕРИВАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕМІНУТИВНОЇ ЛЕКСИКИ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ МАРКА ВОВЧКА ТА ОСТАПА ВИШНІ)

В українській мові, як і в інших слов'янських мовах, переважна більшість слів твориться шляхом суфіксальної деривації. Приєднуючись до основи, суфікси сприяють виникненню нових лексем, які входять в ужиток з певним лексичним значенням. Особливу групу становлять суфікси, які, приєднуючись до словотвірної основи, вносять у значення слова додатковий відтінок (певне емоційне забарвлення). Їх називають суфіксами „суб'єктивної оцінки”, або демінутивними та пейоративними. Це говорить про те, що мова виконує, крім основної, комунікативної функції, також і додаткове навантаження – емоційно-експресивне. Відбиття дійсності, як логічної, так і емоційної, – єдиний процес пізнання матеріального та духовного світу.

Поняття експресивності належить до основних, тому що на протиставленні (опозиції) експресивного і неекспресивного формуються майже всі стилістичні парадигми [4, с. 47].

Проблемі демінутивності присвятили свої дослідження багато відомих мовознавців, зокрема О. Білих, Н. Бойко, О. Бондар, О. Востоков, В. Виноградов, І. Демешко, Н. Клименко, І. Ковалик, М. Кравченко, Л. Родніна, Г. Сагач, О. Потебня, В. Чернецький та інші.

Зменшувальні утворення, або демінутиви, – це похідні іменники, що виражають значення зменшеності, яке здебільшого супроводжує ще й значення суб'єктивної оцінки: позитивної (пестливість – *коник*) або рідше негативної (зневажливість – *ідейка, гімназистик, дільце*). Розрізняють демінутиви 1-го, 2-го і 3-го ступенів, що утворюються від іменників, позбавлених значення зменшеності: *хата > хатина > хатинка > хатиночка; хліб > хлібець > хлібчик; верба > вербиця > вербичка > вербиченька*. Зменшувальні утворення вживаються переважно в розмовній мові. Спочатку вони виражали значення об'єктивної зменшеності предметів, істот та явищ, а з часом почали передавати ще й значення суб'єктивної оцінки [7, с. 206].

Українська мова багата на засоби емоційного вираження. Демінутивні утворення зі зменшено-емоційними суфіксами функціонують у всіх самостійних частинах мови. Особливо яскравого вираження вони дістали в українській мові, яка характеризується надзвичайною милозвучністю (можливо, і саме завдяки демінутивним утворенням).

Погляди багатьох мовознавців розходяться у питанні про те, чи утворення зменшено-емоційного характеру є новими словами, чи різними

формами одного і того ж слова. У колективній праці „Сучасна українська мова. Морфологія” суфіксальні оцінні морфемі зараховано до групи суфіксів із лексико-граматичним значенням, які здатні вносити в значення іменника додаткові відтінки [6, с. 85].

Зменшено-емоційні утворення становлять невід’ємну рису усно-розмовної мови, звідки вони й походять. Широко побутують демінутивні утворення у сфері родинних стосунків. Засобами зменшено-пестливих лексем передаються почуття любові, симпатії, ніжності. Саме від слів, які людина вживає у повсякденному житті, які відбивають стосунки між людьми та взаємини людей з навколишнім світом, формуються традиційні ряди з наростанням у них значення зменшеності і пестливості. Так як зменшено-емоційні іменники передають почуття, відчуття людей, особливості їхнього світосприймання, то вони поширені у різних стилях мови. Найбільш широко демінутивні утворення функціонують у художньому стилі та у пісенно-фольклорній творчості. У художній літературі письменники користуються зменшено-емоційними іменниками з метою передачі емоційного, ліричного тону. Різноманітність стилів і жанрів, а також значна кількість художніх творів дають порівняно великий фактичний матеріал для дослідження апелювальної демінутивної лексики. Демінутивні утворення служать також засобом вираження ставлення автора до зображуваного ним матеріалу. Влучне, доречне їх використання робить мову творів ще більш багатого, різнобарвною та насиченою. Саме тому вивчення демінутивної лексики є актуальним.

Як відомо, творчість Марка Вовчка та Остапа Вишні характеризується наявністю величезної кількості зменшувальних утворень, виражених різними частинами мови. Предметом нашого дослідження стали демінутивні іменники, зокрема словотвірні типи, за допомогою яких утворюються пестливі та зменшувальні слова.

Демінутивні лексеми мовознавці класифікують по-різному. Зокрема, Г. М. Сагач [5, с. 8–9] пропонує таку градацію.

1. Зменшувальна лексика. До цієї групи належать слова, пов’язані з уявленням про кількісні відношення, тобто дається вказівка на розмір, міру вияву ознаки. Наприклад: *будинок – будиночок, хата – хатка*. У цій групі суфікси слів можна замінити лексичними синонімами, які вказують на розмір, міру, ступінь вияву певної ознаки та ін. Такими лексичними синонімами можуть бути прикметники *маленький, невеликий, короткий, вузький* та інші частини мови.

2. Пестлива лексика. Сюди входять слова, які не викликають уявлення про розмір предмета, а лише вказують на пестливе ставлення автора до нього. Наприклад: *водиця, годинка*.

3. Зменшено-пестлива лексика. До такої групи належать слова, які, з одного боку, викликають уявлення про розмір предмета чи явища, а з

іншого, – вказують на ставлення автора до них. Наприклад: *сестриця, синок*.

Індивідуальна манера добору експресивної та емоційної лексики у різних мовців неоднакова. Дослідники пояснюють це явище психологією емоційного сприйняття дійсності людиною.

Як відомо, насамперед піддаються демінутивації власні назви, оскільки українцям притаманне творення зменшувально-пестливих форм найменувань людей. Не є винятком творчість Остапа Вишні: *Правильно, Талочко, ти говориш...; Одарочку було вже одлучено; Одсунься, Мотренько! Маринка!!!* і Марка Вовчка: *Матвійко! Не покиштуєш, Одарцю? Гапуню...; Той Назарко; Данилко Кальниченко; Данильчику! Меласю, розкажіть* та інші.

Водночас із онімами автори утворювали демінутиви від усіх груп лексики та від різних частин мови за допомогою різних дериваційних засобів.

Найбільш продуктивним засобом творення демінутивів є суфіксація. Їй підлягають іменники, прикметники, прислівники, займенники, дієслова. Зосередимо свою увагу на іменниках зі зменшувальним значенням, які функціонують у творах Марка Вовчка та Остапа Вишні.

Серед досліджуваного матеріалу найпродуктивнішим є словотвірний тип із суфіксом **-ок**. Більшість розглянутих нами демінутивних утворень із суб'єктивним суфіксом **-ок** є назвами неістот, конкретних предметів: *садок* (О. В.), *батіжок* (О. В.), *дашок* (М. В.), *дубок* (М. В.).

У похідних аналізованого типу з непередметним значенням чіткіше виявляється пестливість. Наприклад: *Теплесенький вечорок здався Галі незвичайним...* (М. В.).

У сучасній українській мові відносна кількість зменшено-оцінних назв істот із суфіксом **-ок** більша, ніж неістот [1, с. 60]. До похідних, що називають істоти, у більшості випадків осіб, суфікс **-ок** вносить виразний відтінок пестливості, навіть незважаючи на контекст. Наприклад: *синочок* (М. В.), *внучок, бичок, ховрашок* (О. В.).

Словотвірний тип із суфіксом **-ець** у творах Остапа Вишні та Марка Вовчка представлений в основному іменниками чоловічого роду назв неістот: *вітерець* (М. В.), *морозець* (О. В.), у яких простежується чіткий виразний відтінок зменшеності.

У сучасній українській мові багато дериватів із суфіксом **-ець** втратили демінутивність і тим самим прямий зв'язок із семантикою мотивуючого слова, тобто зазнали десемантизації: *гаманець, стрілець, голубець* [7, с. 206].

Демінутиви-деривати продуктивного типу із суфіксом **-к-а** утворюються від іменників переважно жіночого роду (іноді як мотивуючі виступають іменники чоловічого, жіночого і спільного роду). У досліджуваних творах – це здебільшого назви предметів, осіб, живих істот: *...маленькі бджілки гудуть, мед носять...* (О. В.); *...там якраз дуже хороший оце садок посадили., з молодими деревцями, піском посипаними доріжками* (О. В.); *Соловейко – корисна птичка, вона черв'ячки та кузьки всякі їсть* (О. В.); *...білоголове, чотири-п'ятилітнє дівчатко, волосся їжаком, у полотняній до н'ят сорочині...* (О. В.); *У кутку дід там заплів хижку із лози...* (М. В.); *... коло кожнісінької хатки...* (М. В.). Проте іноді як мотивуючі виступають абстрактні назви: *мрійка* (М. В.). Словотвірний тип із суфіксом **-к-а**, який надає речам, об'єктам, істотам значення зменшення, більш продуктивний у творах Остапа Вишні, тоді як у Марка Вовчка вони, якщо і є, то переважно виконують пестливу або зменшено-пестливу функцію.

Серед розглянутих демінутивних утворень словотвірний тип із суфіксом **-ик** представлений іменниками, що позначають предмети. Він має більшу емоційну виразність порівняно з іншими демінутивними утвореннями, що мають суб'єктивно-оцінне значення. Утворення із суфіксом **-ик** переважно мотивовані іменниками чоловічого роду: непохідними – *вусик* (О. В.), *м'ячик* (О. В.) і похідними – *олівчик* (О. В.), *сухарик* (О. В.). Суфікс **-ик**, крім зменшеності, у лексику української мови вносить чіткий відтінок пестливості, але у творах Марка Вовчка та Остапа Вишні такий суфікс із настановою пестливості вживається дуже рідко. Наприклад: *В той день мати принесла з роботи один калачик, і Тимко зрозумів, що знову залишиться напівголодним* (О. В.); *Галинка несла хресній мамі малесенький пухкий калачик* (М. В.); *...і сестричку з братиками повмиває і нагодує, і хату замете* (М. В.). У першому випадку відчувається вказівка на маленьку кількість, а в другому – суб'єктивне ставлення автора до предмета. Більшість похідних цього типу характеризується позитивним емоційним забарвленням.

Словотвірний тип із суфіксом **-чик** теж фіксується у досліджуваних творах. Проаналізовані утворення, як назви істот, так і назви неістот, характеризуються чітким пестливим відтінком у значеннях: *„На їхньому подвір'ї росло кілька яблуньок, молодий дубчик і висока тополя”* (О.В.); *„... снопчиками та жмутками ріс при дорозі”* (М.В.). Мотивуючі основи при творенні іменників цього типу входять до похідних повністю.

Словотвірний тип із суфіксом **-інок-а** не відзначається продуктивністю ні серед досліджуваного матеріалу, ні в сучасній українській мові. Він представлений всього кількома похідними з чітким значенням пестливості, наприклад: *матінка* (М. В.), *утінка* (М. В.).

Більшість розглянутих демінутивних утворень цього типу належать мові творів Марка Вовчка.

Словотвірний тип із суфіксом **-к-о** є найбільш поширеним у мовотворчості українських письменників. Майже всі розглянуті похідні із суфіксом **-к-о**, як назви істот, так і неістот, мають зменшено-пестливі значення з переважанням відтінку пестливості, коли мотивуючими виступають назви істот, наприклад, *соловейко* (М. В.), або зменшеності, коли мотивуючі слова позначають предмети, наприклад, *личко* (М. В.). Досить часто такі утворення виникають на базі дериватів із суфіксом **-ат-** (**-ят-**), наприклад, *близнятко*, *зернятко*, *курчатко*. Більшість назв істот цього типу є похідними другого ступеня оцінки. Частина їх мотивується іменниками на **-я/-ят-**. Наприклад: *ангелятко* (М. В.), *внучатко* (О. В.), *дитятко* (М. В.), *козятко* (О. В.).

Словотвірний тип із суфіксом **-ц-е** простежується у лексемах на позначення неістот (конкретних предметів і речовин). Якщо мотивуючими виступають назви частин тіла або предметів, уявлення про які не пов'язане з поняттям про розмір, то похідні характеризуються виразним пестливим значенням, наприклад: *крильце* (О. В.), *м'ясце* (М. В.).

Деякі іменники із суфіксом **-ц-е** втратили демінутивне значення (*блюдце*, *кільце*), в інших формант **-ц-е** виступає як лексико-семантичний (*щупальце* від „щупати”, *гільце* від „гілка”).

Словотвірні типи із суфіксами **-очк-о-**, **-ечк-о-**, **-(я)чк-о** представлені похідними, що є назвами конкретних предметів (*Зайчечок стрибнув, чи пташечка пурхнула...* (М. В.); *...трепещущі малесенькі рученята обвилися коло його, наче ціпка хмелиночка...* (М. В.)), речовин (*... з опалом випивала їх пахощі, наче лікарствечко від нетерплячки* (М. В.)), частина утворень на **-ечк-о-** / **-ячк-о-** мають непередметні значення (*лишечко*, *горечко*, *словечко* (М. В.)). Варіант **-ячк-о** вживається, коли мотивуючі – іменники на **-я** (*весіллячко* (М. В.) від „весілля”, *гуляннячко* (М. В.) від „гуляння”, *дівуваннячко* (М. В.) від „дівування”).

Частина дериватів із суфіксами **-ечк-о-**, **-очк-о** утворені на базі демінутивів із суфіксом **-к-о** або **-ц-е** і виражають підсилену емоцію пестливості (*відеречко* (О. В.), *личечко* (М. В.)). Іменники середнього роду, що мають закінчення **-я**, утворюють демінутиви цього типу на **-ячк-о**, наприклад: *здоров'ячко* (О. В.), *листячко* (О. В.), *коханячко* (М. В.).

Для всіх похідних із суфіксом **-оньк-/еньк-** характерна суб'єктивна оцінка найвищої інтенсивності. У сучасній українській мові відносна кількість утворень цього типу менша. В аналізованому матеріалі вони частіше зустрічаються у творах Марка Вовчка. До похідних жіночого роду цього типу входять назви істот (*дівчинонька*, *зозуленька*

(М. В.)), предметів (*ніженька, річенька* (М. В.)), а також слова з непередметними значеннями (*доленька* (М. В.)).

Іменники чоловічого роду з **-оньк/-еньк-** – це, за винятком слова (*місяченько* (М. В.)), назви істот, переважно осіб: ... *скажи, чумаченьку милий!* (М. В.); *Пам'ятатиму, татонько милий!* (М. В.).

Демінутивні деривати на **-очк-а (-ечк-а)** представлені пестливими утвореннями від демінутивів 1-го ступеня із суфіксом **-к-а** (*брівочка, дитиночка, комахечка, лебідочка, мітелочка, подружечка* (М. В.), *скибочка* (О. В.)).

Значення пестливості посилюється в утвореннях із суфіксом **-ичк-а** (*водичка, землячка* (О. В.)). Проте частіше утворення з цим суфіксом сприймаються як зменшено-пестливі назви (*вербичка, сестричка, травичка* (О. В.)). Суфікс **-ичк-а** надає пестливого (рідше зменшено-пестливого значення) також словам із суфіксом **-иця-**, які такого значення не виражають. Наприклад: *вдовиця – вдовичка* (М. В.), *молодиця – молодичка* (М. В.), *синиця – синичка* (О. В.); *лисичка, перепеличка, самичка, черничка* та ін. Дериват *паличка* сприймається як демінутив до *палка* і *палиця* (що спочатку були демінутивами до *паля*, але втратили значення зменшеності).

У творах Марка Вовчка та Остапа Вишні демінутивній суфіксації підлягають іменники, прикметники, прислівники, займенники та дієслова, проте субстантиви є найбільш продуктивними. Демінутивні іменники становлять приблизно однакову кількість у творах Марка Вовчка та Остапа Вишні.

Демінутивні іменники творяться за допомогою суфіксів зменшеності-пестливості, які приєднуються майже до всіх словотвірних категорій цієї частини мови: до назв осіб та неістот, назв конкретних предметів і абстрактних понять, збірних та одиничних предметів. Іменники здатні виражати реальну, об'єктивну зменшеність або збільшеність предметів, які завжди виявляють відношення похідності з іменниками, у яких відсутня сема зменшеності-збільшеності, і зберігають, як правило, граматичний рід, властивий мотивуючому слову: *дорога – доріжка, сонце – сонечко, вітрище – вітер*. У назвах істот, зокрема людей, переважає експресивно-емоційна оцінність, а в назвах неістот може виражатися як реальна зменшеність-збільшеність предмета, так і позитивна чи негативна його оцінка. Наприклад: *донька, донечка; деревце, віконечко; зайчєня*.

Найпродуктивнішими суфіксами іменникового демінутивного словотвору є такі: **-ок, -ек, -ець, -к(о), -очок, -чик, -оньк(о), -усь** (чоловічий рід); **-к(а), -иц(я), -очк(а), -ичк(а), -ус(а)** (жіночий рід); **-ц(е), -а, -ч(а), -єн(я), -еньк(о), -ачк(о), -ечк(о)** (середній рід).

Результати дослідження підтверджують думку вітчизняних мовознавців, що словотвірні типи зменшувальних іменників

відрізняються між собою ступенем продуктивності. У зменшувальних утвореннях чоловічого роду найпродуктивніший тип на **-ок**, що переважно формується на основі іменників зі значенням предметів (*горішок, місток, словничок*), рідше – осіб, істот (*дідок, жучок*) і передає одночасно значення зменшеності та пестливості. Вторинні суфікси **-очк-/-ечк-** спеціалізуються на вираженні значення пестливості: *гачечок, молоточок, місточок*. Словотвірний тип на **-ик (-ичок)** віддає перевагу твірним, що називають істот (*гномик, журавлик, пузанчик, карасик, півник*), рідше використовується зі словами – назвами предметів (*букварик, ліхтарик, ножничок*). Демінутиви із суфіксом **-чик** формують групи слів 1-го ступеня, коли вони пов'язані з твірними без зменшувально-пестливих значень (*мазун – мазунчик, майдан – майданчик*) і 2-го (*баран – баранець – баранчик*). Словотвірний тип іменників із суфіксом **-ець** менш продуктивний, ніж попередні. Побудовані за його зразком зменшувальні лексеми рідко виражають об'єктивну зменшеність (*корінець*) і часто передають зменшувально-пестливе значення (*кавунець, морозець*). До непродуктивних типів творення демінутивів належать типи на **-оньк / -еньк** (*музиченько*), **-очк / -ечк** (*дядечко*), **-усь** (*дідусь*), **-цьо** (*кумцьо*), що найчастіше характеризують родинні стосунки між людьми [7, с. 206].

Аналіз семантично мотивуючої лексики виявив, що зменшувальні деривати найчастіше утворюються від основ (коренів) назв конкретних предметів, а слова з емоційним забарвленням – переважно від назв істот. Деривати з негативним забарвленням від назв предметів практично відсутні.

Список використаної літератури

1. Білих О. П. Іменниковий словотвір в українській літературній мові кінця XVII – середини XIX ст. (на матеріалі творчості І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки) / О. П. Білих. – Кіровоград, 1997. – 206 с.
2. Вишня Остап. Твори: у 5 т. / Остап Вишня. – К.: Дніпро, 1975.
3. Вовчок Марко. Народні оповідання / Марко Вовчок. – К.: Дніпро, 1997. – 294 с.
4. Кравченко М. В. Словотвір іменників жіночого роду з демінутивним значенням / М. В. Кравченко // Українське мовознавство. – 2001. – Вип. 4. – С. 47–54.
5. Сагач Г. М. Морфолого-стилістичні особливості емоційних суфіксів іменників чоловічого роду -ок, -ик, -чик, -ець, -очок, -ечок, -ичок / Г. М. Сагач // Мовознавчі студії. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 7–11.
6. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / за ред. І. К. Білодіда. – К., 1969. – 584 с.

7. Українська мова: Енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.

Список умовних скорочень

М.В. – Марко Вовчок

О. В. – Остап Вишня

Анотація

У статті описано особливості функціонування демінутивної лексики у творах Марка Вовчка та Остапа Вишні, основна увага зосереджена на іменникових утвореннях; визначено продуктивні суфікси, які творять зменшувальні слова в мові письменників.

Ключові слова: *демінутив, зменшувальні утворення, словотвірний тип, суфікс.*

Аннотация

В статье описаны особенности функционирования деминутивной лексики в произведениях Марка Вовчок и Остапа Вишни, основное внимание сосредоточено на относящихся к существительному образованиях; определены производительные суффиксы, которые образуют уменьшительные слова в языке писателей.

Ключевые слова: *деминутив, уменьшительные образования, словообразовательный тип, суффикс.*

Summary

In the article the features of functioning of deminutiv vocabulary are described in works of Marko Vovchok and Ostap Vishna, basic attention is concentrated on substantival educations; certainly productive suffixes which create diminutives in the owl of writers.

Key words: *deminutiv, diminutive educations, word-formation type, suffix.*

УДК 811.161'373.7+811.162.1'373.7

Станіславова Л. Л.

ПОДВІЙНА АКТУАЛІЗАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ: ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Протиріччя між цілісним значенням фразеологізму (або фразеологічної одиниці – ФО) та його розчленованою формою створює сприятливі умови для різноманітних трансформацій ФО. На сьогодні в лінгвістиці явищу трансформації фразеологізмів приділяється багато уваги. В українському мовознавстві відомими є дослідження трансформації ФО в художній літературі, що належать І. С. Гнатюк, Ж. В. Колоїз, В. Д. Ужченку, Л. Ф. Щербачук, у публіцистиці – О. А. Андрейченку, Н. І. Кочуковій; у російському мовознавстві це дослідження М. О. Бакіної, В. П. Ковальова, М. М. Шанського тощо. У